

MARLI HUIJER

The lady vanishes

Wat hebben Locke, Hegel en Marx over vrouwen en eicellen te zeggen?

De Brits-Amerikaanse filosofe Donna Dickenson ontving eind april uit handen van de Amsterdamse burgemeester Job Cohen de vierde Spinozalens, een prestigieuze onderscheiding die eens in de twee jaar wordt toegekend aan een internationaal vermaard schrijver, wetenschapper of filosoof die zich, in de geest van Spinoza, heeft verdiept in de ethische grondslagen van de samenleving. Ter ere van deze prijs verscheen bij uitgeverij Boom het boekje *Donna Dickenson. Lichaam en eigendom*. Het boekje omvat het juryrapport, een interview met de laureaat, een artikel van Guy Widdershoven over haar werk, en een tekst en gedichten van haarzelf. In de week voorafgaand aan de prijsuitreiking hield Dickenson voordrachten in Leuven, Maastricht en Utrecht. Dickenson is hoogleraar filosofie aan het Birkbeck College, Universiteit van Londen. Haar belangstelling gaat uit naar ethiek en recht in de gezondheidszorg. Kenmerkend voor haar werk is dat het praktische problemen benadert vanuit de rijke traditie aan filosofische theorieën. Een gesprek over stamcelonderzoek, eicellen en eigendom – en wat Locke, Hegel en Marx daarover te melden hebben.

Donna Dickenson: Vrouwen zijn een factor van belang in het tegenwoordige stamcelonderzoek omdat er voor de productie van stamcellen grote hoeveelheden eicellen nodig zijn. Toch is er nauwelijks aandacht voor wat eiceldonatie juridisch en moreel voor vrouwen betekent. Net als in Hitchcocks film *The lady vanishes* weten we wel dat een dame niet zomaar kan verdwijnen (de oude Miss Froy verdwijnt in het niets nadat ze met medepassagier Iris in de treinrestaurant thee heeft gedronken), maar als de andere passagiers suggereren dat de dame wellicht nooit heeft bestaan of dat haar bestaan er niet toe doet, kost het moeite haar in haar bestaan te erkennen. Als dat uiteindelijk toch gebeurt, blijkt er veel meer aan de hand.

Datzelfde scenario heeft zich voltrokken in de fraudezaak rond het Zuid-Koreaanse stamcelonderzoek, waar het onderzoeksteam onder leiding van Woo Suk Hwang ten onrechte beweerde dat zij cellijnen tot stand hadden gebracht waaruit menselijke stamcellen konden worden gewonnen. In het artikel dat Hwang publiceerde in het wetenschappelijke tijdschrift *Science* werd in een noot gemeld dat de eicellen die nodig waren voor het onderzoek – hij gebruikte er 2200 – afkomstig waren van vrijwilligers. De zaak kwam aan het rollen omdat Amerikaanse en Britse feministes niet konden geloven dat de vrouwen die achter de eicellen zaten, deze vrijwillig

54

hadden afgestaan. Toen bekend werd dat er eicellen van promovendi waren gebruikt en dat er in sommige gevallen forse bedragen voor waren betaald, nam een van zijn naaste medewerkers ontslag en kwam het bedrog aan het licht.

In mijn werk richt ik me – onder andere – op de vraag hoe je kunt voorkomen dat de vrouw achter de eicel verdwijnt. De beantwoording van die vraag vereist dat we nadenken over hoe we ons in de tegenwoordige tijd verhouden tot ons lichaam. Zijn we eigenaar van ons lichaam? Kunnen we naar believen lichaamsonderdelen afstaan of verkopen? Geef je daarmee alle zeggenschap over het lichaamsmateriaal op? Dergelijke vragen tracht ik te beantwoorden door de opvattingen van Locke, Hegel en Marx over bezitsverhoudingen te vertalen naar het heden.

Marli Huijer: Hoe groot is de kans dat vrouwen met een verzoek om eicellen worden geconfronteerd? Wat betekent het om voor die vraag te staan?

DD: Overall ter wereld zie je dat de verwachtingen van stamceltherapie hooggespannen zijn. Embryonale stamcellen blijken het meest veelbelovend, omdat ze omnipotent zijn. Ze kunnen zich nog tot allerlei soorten cellen ontwikkelen. Embryonale stamcellen worden afgenomen bij embryo's die nog in de reageerbuis zitten. Men neemt aan dat zo'n embryo kan worden gekweekt door het DNA uit de kern van een eicel te halen en in plaats daarvan het DNA van een lichaamscel van een patiënt in te brengen. Uit het embryo dat uit deze 'bevruchte' eicel zou ontstaan zouden stamcellen verkregen kunnen worden. Die stamcellen passen goed bij de patiënt, omdat het DNA van de stamcel hetzelfde is als van de patiënt.

Als het lukt om dit voor elkaar te krijgen – wat even het geval leek met de publicatie van Hwang – komt stamceltherapie in zicht. Maar voorlopig zal de belofte dat met stamcellen allerlei ziektes kunnen worden genezen, niet worden waargemaakt. Voordat het zover is moet er nog zeer veel onderzoek worden verricht. Dat betekent dat een groeiend aantal vrouwen voor de vraag zal worden gesteld of ze bereid zijn eicellen af te staan. Dat kan gebeuren in een wetenschappelijke context. Maar ook in minder gereguleerde settings, bijvoorbeeld via het internet. In diverse landen (onder andere Amerika en Oost-Europese landen) is een levendige handel in eicellen ontstaan.

Eiceldonatie is niet zonder risico's en bezwaren. De hormooninjecties die nodig zijn om de groei van eicellen en de eisprong te stimuleren en de punctie die nodig is om de eicellen op te zuigen, kunnen premenstruele klachten, pijn, ontstekingen en bloedingen veroorzaken. In een klein aantal gevallen treden ernstige complicaties op als het hyperstimulatiesyndroom. Vooral als er veel eicellen tegelijkertijd worden afgenomen – in Amerika soms meer dan vijfentwintig per keer – is het risico op complicaties groot. Over de gevolgen op de lange termijn (zoals een mogelijk vervroegde overgang en mogelijke botontkalking) is onvoldoende bekend. Daarnaast kost het vrouwen ook tijd en energie en kan het afstaan van eicellen psychische gevolgen hebben. Vrouwen worden niet altijd goed voorgelicht over deze risico's, vooral niet in

gecommercialiseerde omgevingen. Tegenover de bezwaren en risico's staan geen therapeutische voordelen voor de betrokken vrouwen. Financiële of altruïstische overwegingen zullen daarom vaak de reden zijn om eicellen af te staan. De kans dat vrouwen zich onder druk gezet voelen zal toenemen naarmate er meer van stamceltherapie wordt verwacht, en naarmate de bedragen die voor eicellen worden geboden hoger worden.

MH: Welke juridische mogelijkheden zijn er om mensen zeggenschap te geven over de voorwaarden waaronder lichaamsmateriaal wordt afgestaan?

DD: We denken vaak dat we ons lichaam bezitten en dus zelf kunnen bepalen onder welke voorwaarden we lichaamsmateriaal willen afstaan en wat er vervolgens met dat materiaal gebeurt. Om met het laatste te beginnen: het idee dat we eigenaar van ons lichaam zijn klopt juridisch niet. Zodra een lichaamsdeel gescheiden raakt van de rest van het lichaam hebben we er niets meer over te zeggen. In het gewoonterecht wordt er namelijk van uitgegaan dat het dan aan niemand toebehoort. Of het nu om een tumor, een spatader of een kies gaat, zodra het los is van het lichaam is het *res nullius*. Wat het eerste onderdeel betreft: mensen hebben vrijwel geen mogelijkheden om de voorwaarden waaronder lichaamsmateriaal wordt afgestaan zelf vorm te geven. De formulieren die ze moeten ondertekenen om aan te geven dat ze toestemming geven voor de 'donatie', zijn slechts door één partij opgesteld. De mogelijkheid om iets aan dat contract te wijzigen of toe te voegen ontbreekt. Er is dus geen sprake van een contract tussen twee gelijkwaardige partijen waarbij de ene partij op eigen voorwaarden haar eigendom aanbiedt aan de andere partij. De vrager stelt het contract op en de 'donor' kan daar ja of nee op zeggen. Juridisch zijn er zeker mogelijkheden om deze verhoudingen te veranderen. Om je een idee te geven van hoe dat kan, is het van belang stil te staan bij hoe je het begrip eigendom zou kunnen invullen als het over het lichaam gaat.

MH: In uw boek *Property, women and politics* (1997) geeft u daartoe een feministische interpretatie van Lockes eigendomsopvatting. Is dat niet vreemd? Locke sloot vrouwen namelijk uit van het opstellen van het sociaal contract.

DD: Veel feministen hebben Lockes contract- en eigendomsopvattingen inderdaad om die reden terzijde geschoven. Wat heb je aan een contracttheorie die van begin af aan de helft van de mensheid uitsluit? Men concludeerde al snel dat contractuele relaties altijd ongelijk zijn en altijd slecht voor vrouwen uitpakken. Die conclusie is niet terecht. Naar mijn mening bieden Lockes concepten van eigendom en contract aan vrouwen juist de mogelijkheid om de status van het vrouwelijke subject op te eisen.

Het lockeaanse sociale contract staat erom bekend dat het recht op eigendom tot stand komt in de vermenging van een substantie en het werk dat men verzet. Men is eigenaar van de vruchten van zijn arbeid – althans in zoverre dat recht niet wordt

beperkt door rechten van anderen. Vaak wordt gezegd dat Locke als voorwaarde voor dit eigendomsrecht stelde dat de betreffende persoon de eigenaar moest zijn van zijn lichaam. Aangezien vrouwen niet zelf over hun lichaam beschikten, konden zij ook niet-eigenaar zijn van het werk dat hun lichamen verzetten. In deze interpretatie wordt over het hoofd gezien dat Locke een onderscheid maakte tussen ‘eigendom in het lichaam’ en ‘eigendom in de persoon’. Het centrale begrip in zijn werk is ‘eigendom in de persoon’ – en niet ‘eigendom in het lichaam’: we bezitten onszelf als persoon, maar we hebben geen absoluut recht op ons lichaam. We hebben immers geen arbeid verricht om het eigen lichaam te creëren. Eigendom – ook van het lichaam – komt tot stand in het handelen. We verzetten werk en daardoor worden we tot op zekere hoogte eigenaar van ons lichaam. Dat levert geen absoluut recht op het lichaam op, maar wel specifieke rechten. Die specifieke rechten zijn vergelijkbaar met wat in de tegenwoordige rechtswetenschap wordt omschreven als ‘takken’ uit een ‘bundel van rechten’. Je kunt recht hebben op een bepaalde ‘tak’ uit de eigendomsrechtbundel. Dat kan bijvoorbeeld het recht zijn om zeggenschap te hebben over het gebruik door anderen of het recht op overdracht aan anderen door verkoop.

Toegepast op het afstaan van eicellen betekent het dat er erkenning moet zijn voor het feit dat vrouwen werk verzetten om eicellen te produceren. Dat is minder duidelijk dan bij zwangerschap en baring, maar eicelstimulatie en de punctie vragen van vrouwen tijd, energie en het ondergaan van bijwerkingen. De erkenning van die vorm van werk geeft hun geen gegeneraliseerd eigendomsrecht op hun lichaam, maar wel bepaalde rechten ten aanzien van hun eicellen. Met name het recht op het fysieke bezit van eicellen, het recht op zeggenschap over het gebruik door anderen en het recht op bescherming tegen ontvreemding door anderen zijn van belang om de vrouw niet te laten verdwijnen.

MH: De tegenwoordige wetgeving lijkt al redelijk die richting uit te gaan. Er komen steeds meer regels en richtlijnen voor waar mensen al dan niet toestemming voor moeten geven. Toch lijkt het of de machtspositie van vrouwen – of patiënten – als contractpartners daar niet beter van wordt.

DD: Dat komt omdat we menen dat als je iets geeft of verkoopt, je daarmee alle bevoegdheden en zeggenschap over het lichaamsmateriaal opgeeft. Wellicht kan dat veranderen door te streven naar een verdergaande erkenning van de subjectiviteit van degene die lichaamsmateriaal afstaat, en daarmee van het wederkerige karakter van de contractuele relatie. Hegels werk over de dynamiek van de sociale erkenning levert daartoe een goede bijdrage. Tegenover het idee dat je alle bevoegdheden kwijt bent als je iets geeft of afstaat, stelt Hegel dat je bevoegdheden niet verdwijnen. Je blijft belangen houden in de relatie die je hebt met degene aan wie je iets geeft. Stel dat iemand jou een kerstcadeau geeft, en je verkoopt dat meteen, dan zal dat de gever ergeren. Hij of zij zal zich verraden voelen. Parallel hieraan kunnen mensen die uit altruïstische motieven weefsel afstaan, zich bedrogen voelen als ze merken dat het weefsel aan een

bedrijf is doorverkocht dat er vervolgens flinke winst mee heeft gemaakt. In die situatie is het aanbieden van formulieren waarmee je mensen laat onderschrijven dat ze begrijpen geen verdere zeggenschap te hebben over het afgestane lichaamsmateriaal een manier om de macht van de gever te reduceren. In het geval van het kerstcadeau zou je daarmee tegen de gever kunnen zeggen dat hij of zij verder niet moet zeuren: hij heeft toch ondertekend dat hij alle verdere zeggenschap over het cadeau uit handen geeft? Het aanbieden van dit soort formulieren maakt de relatie tussen de gever en de ontvanger tot éénrichtingsverkeer: de gever geeft, ondertekent, krijgt niets terug en verdwijnt uit het zicht. Het is jammer dat dergelijke formulieren niet de optie hebben om aan te geven dat je begrijpt dat je niet alle zeggenschap over het lichaamsmateriaal opgeeft.

Met Hegel in de hand zou ik ervoor willen pleiten dat gever en ontvanger een relatie blijven houden. Het contract tussen gever en ontvanger moet tot wederzijdse erkenning leiden. In die wederzijdse erkenning creëer je erkenning voor de subjectiviteit van de ander. In het sluiten van een wederzijds contract creëer je ook sociale erkenning van die subjectiviteit. Om dat te bereiken is voortgaande betrokkenheid op elkaar nodig. Een voorbeeld daarvan zie je in Duitsland. Daar moeten de biobanken, waar DNA en andere lichaamsmaterialen liggen opgeslagen, elke keer het contact met de donor vernieuwen als er een ander gebruik wordt gemaakt dan waarvoor toestemming is gegeven. Een tegenvoorbeeld, waarbij die erkenning niet goed verloopt, is het gebruik van lichaamsmateriaal op manieren die de gevers nooit gewild hadden, zoals in het geval dat placenta's zonder medeweten van de donors worden gebruikt voor de productie van cosmetica.

MH: Als het over eigendom gaat, zijn vrouwen altijd eerder object dan subject van eigendom geweest. Gesteld nu dat de samenleving inderdaad erkent dat vrouwen werk verzetten om eicellen af te staan, en dat zij daarom specifieke eigendomsrechten hebben, betekent dat dan als vanzelf dat vrouwen de status van eigenaar hebben?

DD: Dat is in feite een vraag naar de totstandkoming van subjectiviteit. Wordt iemand eigenaar in het eigendom of in het werk dat wordt verzet? De erkenning dat vrouwen werk verzetten leidt er niet als vanzelf toe dat zij de eigenaar zijn of worden van hun arbeid of het product van hun arbeid. Ze worden pas eigenaar als zijzelf en hun sociale omgeving zien en erkennen dat zij werk hebben verzet en daarom eigenaar zijn. Wat de erkenning van zichzelf betreft: vrouwen zijn, om met Marx te spreken, vervreemd van hun arbeid. Ze zijn zich er niet van bewust dat ze werk verzetten in het afstaan van eicellen. Ik gebruik het begrip vervreemding om aan te geven hoe vrouwen een vreemdeling voor zichzelf worden: ze scheiden zichzelf ten onrechte af van zichzelf, waardoor ze zichzelf tot object maken – waar ze subject horen te zijn.

De commercialisering van de biotechnologie, inclusief het stamcelonderzoek, draagt bij aan die vervreemding. Vanaf eind jaren negentig is er in octrooioverdragen en Europese richtlijnen steeds meer ruimte gegeven aan het idee dat we individuele

eigendomsrechten hebben op foetussen, eicellen, DNA, weefsels, organen en andere aan het lichaam onttrokken substanties, en dat die rechten kunnen worden overgeheveld aan derden. Het heeft ervoor gezorgd dat zaken die voorheen niet verhandelbaar waren omdat ze gemeenschappelijk bezit waren of buiten de markt vielen nu onder het eigendomsregime vallen. Binnen de kapitalistische verhoudingen hebben bedrijven en instellingen er belang bij dat vrouwen, maar ook mannen, hun lichaam tot object maken. De verdingelijking van het lichaam is de voorwaarde om het lichaam of lichaamsmateriaal als handelswaar te kunnen verkopen. In de taal van de markt is een eikel of embryo niet meer of minder dan een product. Hoe het product tot stand komt doet niet ter zake. Eenmaal afgestaan of verkocht staat het product los van de producent, in dit geval los van de vrouw die de eikel heeft afgestaan. Het subject, de producent van het product eikel, raakt op die manier uit het zicht en verliest haar relatie tot de arbeid die verricht is om de eikel af te staan. Zij vervreemdt van het werk dat in het afstaan van de eikel zit: dat werk doet er niet toe.

MH: Is het begrip vervreemding wel te gebruiken in het geval van eicellen? Marx' definitie van vervreemding is immers alleen van toepassing op relaties onder het kapitalisme, en dus niet op het reproductieve of huishoudelijke werk van vrouwen?

DD: Dat klopt, en ik deel ook de kritiek van feministische zijde dat Marx te weinig waardering had voor het 'natuurlijke' reproductieve werk van vrouwen. Maar eicelstimulatie en -afname kun je moeilijk een 'natuurlijk' proces noemen. De scheiding tussen productieve en reproductieve arbeid is niet zinvol in een tijd waarin eicellen als product op de markt komen. Het verschil tussen het natuurlijke en technologische lichaam is sowieso veel vager dan voorheen.

Echter, ook in dit geval geef ik liever een hernieuwde invulling aan het begrip vervreemding dan in een feministische kritiek op Marx te blijven steken. Ik beschouw het begrip vervreemding als een noodzakelijke bouwsteen in het reconstrueren van het begrip eigendom. Het laat iets zien van de verwrongenheid die schuilgaat in de commercialisering en vermarkting van het lichaam: vrouwen worden geacht te vergeten dat ze producent en dus eigenaar van hun eicellen zijn. Ze horen zich te conformeren aan de gedachte dat het niet uitmaakt of je eicellen, een televisie of een ander product verkoopt. Het begrip vervreemding maakt duidelijk hoe vrouwen hun werelden zonder eigendom hebben verdragen en blijven verdragen. De marxistische notie van vervreemding maakt het mogelijk om opnieuw controle te krijgen over het werk dat vrouwen verzetten. Vrouwen als vervreemd zien betekent dat je hen ten minste ziet. Het geeft vrouwen subjectiviteit en bewustzijn, ze zijn niet slechts objecten.

MH: Is het niet verstandiger om de logica van het kapitalisme te omzeilen door de koop en verkoop van lichaamsmateriaal te verbieden en de logica van de gift als uitgangspunt te nemen?

DD: Schenking is in de huidige situatie geen garantie dat er geen vervreemding optreedt, of dat vrouwen wel zeggenschap hebben over wat er met de eicellen gebeurt. De gift had oorspronkelijk de functie een duurzame relatie te scheppen tussen mensen of gemeenschappen. Een gift werd in dankbaarheid aanvaard en dat bracht bepaalde verplichtingen met zich mee. De gever kon ervan op aan dat de gift in de toekomst tot een gelijkwaardige wedergift zou leiden.

In de tegenwoordige gecommmercialiseerde setting komt het altruïsme maar van één kant. Vrouwen die eicellen afstaan hebben van de onderzoeker of het biotechnologiebedrijf weinig anders te verwachten dan wat vage beloften over het toekomstige nut van het stamcelonderzoek. Stel dat er winst wordt gemaakt met hun eicellen, dan is de kans dat zij daarvan mee zullen profiteren niet erg groot. Op mondiaal niveau is van een duurzame relatie tussen gever en ontvanger al helemaal geen sprake. Daar komt bij dat het hedendaagse recht niet toereikend is om vrouwen voldoende te beschermen tegen uitbuiting, ontvreemding of oneigenlijk gebruik van afgestaan lichaamsmateriaal. We moeten vrouwen in die situatie niet stimuleren om altruïstisch te zijn.

Traditioneel is er in de medische wetenschap een voorkeur voor donorschap en daarmee voor de persoonlijke rechten van patiënten. Dat vindt uitdrukking in het begrip *informed consent*, de geïnformeerde toestemming. Men wordt geïnformeerd over de voor- en nadelen van de gift en tekent een toestemmingsformulier. Met die ondertekening geeft de donor de zeggenschap over het gedoneerde materiaal uit handen. Omdat het *informed consent* niet voortkomt uit een wederzijdse relatie geeft het donoren niet het soort flexibele controle waar ze behoefte aan hebben. Op dit moment is het zo dat als een vrouw uit altruïstische motieven lichaamsmateriaal wil doneren en tegelijkertijd zeggenschap wil houden over de doeleinden waar het voor wordt gebruikt, ze nergens terecht kan. De gift is een alles of niets keuze. Of ze stemt onvoorwaardelijk in met datgene wat haar wordt gevraagd, of ze doet het niet. In die zin is het geïnformeerde toestemmingsvereiste een belemmering voor zeggenschap.

MH: In uw komende boek *The law. Ethics and politics of human tissue, why we all have female bodies now* (2006) stelt u voor het persoonlijke recht op *informed consent* aan te vullen met een bundel eigendomsrechten. Hoe zou dat er uitzien?

DD: De bundel eigendomsrechten bestaat uit tien rechten. Denk bijvoorbeeld aan het recht op het fysieke bezit van een ding X, het recht op het gebruik ervan, het recht op overdracht door verkoop, of de plicht tot aansprakelijkheid voor schade veroorzaakt door X. Eigendomsrecht is dus geen absoluut recht, maar een verzameling relaties tussen mensen. Per situatie wordt bekeken welke rechten en plichten relevant zijn voor de gever en ontvanger. Het introduceren van de bundel aan eigendomsrechten in de praktijk beoogt de betrokkenen stem te geven in de inhoud van het contract.

De ‘takken’ uit de bundel die minimaal nodig zijn om de veiligheid van de vrouwen die eicellen afstaan te garanderen en hen te beschermen tegen afname zonder toe-

stemming en tegen oneigenlijk gebruik, zijn: het recht op het fysieke bezit van eicellen, het recht op zeggenschap over het gebruik door anderen en het recht op bescherming tegen ontvreemding van de eicellen door anderen. Het recht op overdracht door schenking zou ik niet van toepassing achten, omdat dit recht het recht op zeggenschap over het gebruik in gevaar kan brengen. Maar dat kan een tijdelijke kwestie zijn. Als het recht op zeggenschap gegarandeerd is, en het contract tussen donor en onderzoeker, bedrijf of instituut een meer wederkerig karakter heeft, dan zou het recht op overdracht door schenking weer wel van toepassing kunnen zijn. Een voorwaarde daartoe is dat altruïsme niet alleen van vrouwen wordt geëist.

Met de bundel hoop ik betere argumenten te geven tegen de commercialisering van de biotechnologie dan de liberale – waarin we genoeg moeten nemen met de status van object. De bundel eigendomsrechten is bedoeld om het *informed consent* zodanig aan te vullen dat degenen die lichaamsmateriaal afstaan het vertrouwen krijgen dat het materiaal wordt gebruikt voor doeleinden waar zij mee in kunnen stemmen.

MH: Waarom gaat u terug naar Locke, Hegel en Marx? Is het niet effectiever om de nadelen van de commercialisering en vermarkting van het lichaam in kaart te brengen en op grond daarvan ideeën te ontwikkelen hoe ons daartegen te weren?

DD: Het merendeel van de relaties tussen de partijen, die betrokken zijn bij het afstaan en gebruik van lichaamsmateriaal, zijn opgebouwd vanuit traditionele patronen, waarin vrouwen minder eigendom hadden en hebben dan mannen. Omdat vrouwen, nu en in het verleden, geen of minder eigendom hebben, worden ze niet als volwaardige onderhandelingspartij geaccepteerd. En, omgekeerd, omdat ze geen partij zijn – geen status als subject hebben –, hebben ze geen of weinig eigendom en eigendomsrechten. Deze traditionele denkpatronen vormen ook nu nog het decor waarin de vrouw achter de eicel verdwijnt.

Om het denken over eigendom en lichaam los te maken van dergelijke traditionele denkpatronen – en vrouwen echt de kans te geven als subject in dit geheel te staan – is het van belang om het begrip eigendom opnieuw vorm te geven. Locke, Hegel en Marx leveren krachtige instrumenten om goed met de commercialisering van de biotechnologie om te gaan. Het idee dat we datgene bezitten waar we werk in hebben gestopt, zoals Locke dat formuleert en wat ook bij Marx terugkomt, biedt grote praktische voordelen aan vrouwen die eicellen of ander lichaamsmateriaal afstaan. Als we Marx' notie van surpluswaarde daaraan toevoegen, dan zien we dat veel van de waarde van stamcellijnen schuilt in het onteigende werk van de vrouwen die eicellen doneeren. De hegeliaanse notie van contract helpt ons om een nieuw licht te werpen op de relaties in de moderne biotechnologie, en meer algemeen in de medische ethiek. Deze drie concepten, herzien en ingepast in een feministisch raamwerk, geven ons wapens om de negatieve gevolgen van commercialisering en vermarkting tegen te gaan en de uitbuiting van vrouwen te voorkomen.